

RACIONALITA V DIALEKTIKE

MICHAL SUCHÝ

Dialektický materializmus sa považuje za racionálnu filozofiu. Ako monistický smer vysvetľuje svet z neho samého. Ale pretože toto vysvetľovanie robí na základe princípu dialektického protirečenia, teda princípu, ktorý relativizuje identitu vecí a javov, niekedy sa v tomto postupe vidí iracionálny aspekt. Často sa myslí, že spor medzi protirečením v dialektike a princípom totožnosti v logike je len, alebo prevažne, v logickej rovine. V tomto článku sa pokúsim ukázať na ontologické pozadie daného problému.

Každá materialistická filozofia, či už vo svojej teórii poznania zdôrazňuje senzualistický aspekt pred racionalistickým alebo naopak, pridržiava sa zásady, že svet je pre človeka poznateľný. Z tohto hľadiska možno povedať, že každý materializmus, aspoň vo svojom programe, chce byť racionálnou filozofiou a je zameraný proti iracionálnym smerom vo filozofii. Základným východiskom pri zdôrazňovaní racionality je monistické východisko. Ak hmota nie je odvodená, je *causa sui*, teda môže byť aj sama v sebe poznateľná. Monistická koncepcia umožňuje materializmu zjednotiť subjekt a objektívnu realitu rovnakými základnými princípmi, na základe čoho je možné vysvetľovať mechanizmus poznávania. Len preto, že subjekt tvorí s bytím určitú jednotu, môže potom toto bytie aj poznávať. Treba povedať, že monistické východisko pre uznanie možnosti racionálneho pochopenia sveta je veľmi dôležité. Aj idealistickí filozofi, ak chceli odstrániť zo svojho systému oblasť nepoznateľnosti, uchyľovali sa k monistickému východisku. Heglova filozofia je okrem iného svedectvom toho, nakoľko sa dá monistický princíp realizovať aj v idealistickej filozofii.

Materialistický monistický princíp, ktorý umožňuje racionálne pochopiť svet, sprevádzajú ďalšie princípy. Mechanistický materializmus sa v tomto smere opiera o princíp kauzality. Princíp kauzality tu vystupuje ako ontologický princíp, ktorý je základom pre pochopenie mechanizmu procesov vo svete. Tým, že sú veci a javy späté v kauzálnej reťazi, že každý jav je kauzálne odvoditeľný z iného javu, potenciálne sa každý jav stáva ľudskému mysleniu pochopiteľný. V tomto smere princíp kauzality triumfoval vo svojej mechanistickej podobe, najmä však v podobe, akú mu vtlačili Newton a Laplace. Takáto kauzalita nadobudla jednoznačnú lineárnu modifikáciu. To prívzrčencom mechanistickej koncepcie sveta umožnilo domnievať sa, že je objavený základný zákon sveta, na základe ktorého možno vysvetliť celú skutočnosť. Mechanistický determinizmus založený na nelútostnom jednosmernom zretazení príčiny a účinku, vyjadrený matematickými termínmi, vysvetľuje svet ako stroj riadený konečným systémom zákonov. To znamená, že v teórii nejestvuje nič, čo by bolo principiálne nejasné a nepochopiteľné. Teda racionalizmus v systéme mechanistického chápania sveta je založený na predpoklade, že ľudský rozum objavil s konečnou platnosťou základný mechanizmus všetkých procesov. Z tohto hľadiska len tie metódy poznávania a formy myslenia sa môžu

považovať za racionálne, a teda vedecké, ktoré sa realizujú na základe prísnej kauzality.

Bližším pozadím tejto podoby kauzality je substančné hľadisko, t. j. hľadisko, podľa ktorého celá empirická premenlivosť sveta spočíva na nemenných entitách. Len uznanie nemenných, so sebou identických entít umožňuje mechanistickému chápaniu kauzality začínať z niečoho celkom pevného, z pevnej hranice, ktorú už nemôže prekročiť. Takéto substančné východisko bolo pre tento typ kauzality nepostrádateľné, a preto oba princípy sa na seba viažu. Ak sa uznajú nemenné entity, v konečnom dôsledku sa musí dospieť k mechanistickému chápaniu kauzality, a naopak, ak sa uzná tento typ kauzality, dospeje sa k substančnému hľadisku. Na určitom stupni vedeckého poznania a filozofického chápania skutočnosti zdal sa tento typ kauzality veľmi hodnoverný a heuristicky spoľahlivý. Na základe tohto princípu aj ľudské poznávanie získalo veľkú sebadôveru. Bolo presvedčené o možnosti pochopiť a jednoznačne vysvetliť všetky procesy. Ako je známe, toto presvedčenie bolo prehnané. Postupom času sa ukázalo, že starý typ kauzality je ohraničený princíp, z čoho implicitne vyplývalo, že ani racionalita, ktorá vychádza z tohto princípu, nemôže sa považovať za jediný a konečný typ racionality. Ťažkosti, ktoré vznikali pri vysvetľovaní kvalitatívnej diferencovanosti vecí a javov, svedčili o ohraničenosti starej kauzality, a tým aj na nej založenej racionality. Pretože mnohé javy nebolo možné uspokojivo vysvetliť na pozadí tejto racionality, v jednotlivých prípadoch sa siahalo k iracionálnemu „vysvetľovaniu“. Novovitalizmus možno z tohto hľadiska chápať ako reakciu na mechanistické vysvetľovanie podstaty živej hmoty. Teda jednostrannosť racionality v mechanistickom chápaní sveta evokuje ešte väčšiu jednostrannosť: iracionalizmus a agnosticizmus.

Nielen v dôsledku vedeckých poznatkov, ktoré si stále vyžadovali širší priestor pre svoju interpretáciu a ďalšie heuristické východiská pri skúmaní sveta, ale aj v rovine filozofického myslenia sa ukazoval tento typ racionalizmu ako jednostranný a v konečnom dôsledku si protirečia. Už samo substančné hľadisko, ktoré bolo v tomto prípade atomistickým hľadiskom, stalo sa hranicou tohto racionalizmu. Procesy, ktoré na základe prísnej kauzality mali byť rozumom postihnuteľné a vysvetliteľné, realizovali sa ako procesy nemenných a neanalyzovateľných entít, čím sa svojou podstatou vymykali rozumovému postihnutiu. Kauzalita sa vzťahovala na agregáty, ktoré pozostávali z nemenných entít, no nevzťahovala sa na samy entity. To, čo malo byť bezozvyšku poznateľné, sa odvodzovalo z nepoznateľného.

V pozadí oblasti, ktorá mala byť rozumom postihnuteľná, bola oblasť, ktorá bola rozumu uzavretá. Teda na jednej strane zavedením nemenných entít, a tým aj lineárnej jednoznačnej kauzality umožňovalo sa racionálne vysvetľovanie sveta, na druhej strane práve tieto samy so sebou totožné entity stávali sa pre toto racionálne vysvetľovanie neracionálnou oblasťou. Možno povedať, že racionálnosť starého materializmu, budovaného na základe ontologického uznania nemenných entít, musela vyústiť do oblasti, ktorú nebolo možné racionálne postihnúť. Myslím si, že pri skúmaní racionálnosti dialektického materializmu sa zabúda na tento ontologický aspekt mechanistickej filozofie, ktorý dialektika rieši iným spôsobom, čo znamená, že aj racionalita tu nadobúda inú podobu.

Tlak proti tomuto racionalizmu zo strany iracionalizmu a agnosticizmu nebol jediný. Iný tlak prichádza zo strany dialektickej filozofie, najmä však dialektiky chápanej materialisticky. Zdialektizovaním sa materializmu menia svoju podobu všetky kategórie, a teda aj kategória racionality. Zavedením princípu dialektického protirečenia do materializmu ruší sa jeho substančné hľadisko v tom zmysle, že sa neuznávajú nijaké entity, ktoré by boli so sebou totožné. Ruší sa východisko z nemenných, a teda aj neanalyzovateľných entít a zavádza sa východisko so sebou netotožných, protirečivých entít. Tým sa zároveň zavádza hľadisko vzájomného pôsobenia, čo znamená, že sa ruší ontologické hľadisko jednosmerného a jednoznačného vzťahu príčina—účinnok, a tým aj možnosť vytvoriť univerzálnu teóriu, na základe ktorej by bolo možné vysvetliť všetky procesy. Zrušením mechanistickej chápanej kauzality, vzdáva sa materialistická dialektika nároku na suverénne postihnutie sveta na základe toho alebo onoho poznaného zákona. Z hľadiska mechanistickej kauzality nemohlo v účinku vzniknúť nič kvalitatívne iné ako to, čo už bolo v príčine, v čom spočívala aj možnosť suverénneho postihovania procesov. V dialektike, v dôsledku toho, že skutočnosť sa chápe kvalitatívne nekonečne štrukturovaná a premenlivá, nemožno na základe poznania jednej oblasti vysvetliť všetky ostatné oblasti. Poznanie sa takto stáva historickým procesom, ktorý nemôže nikdy dospieť do stavu suverénneho postihnúť skutočnosti. Ak racionalita mechanistickej filozofie pripúšťala možnosť na základe jedného, prípadne viacerých princíпов vysvetliť všetky procesy, racionalita spočívajúca na dialektickom protirečení túto možnosť nemá. Tento dôsledok je v dialektickom materializme nevyhnutný. Je to dôsledok princípu protirečenia.

Z povedaného vidno, že dialektický materializmus si nemôže robiť nároky stať sa ontológiou starého typu a vysvetľovať svet tak, akoby suverénne postihol, aký je svet sám osebe. Ak sa ešte dnes vyskytujú názory, ktoré robia z dialektického materializmu takúto ontológiu, je to nedôslednosť vzhľadom na požiadavky samej dialektiky. Domyslenie požiadaviek dialektiky pre sám dialektický materializmus stáva sa akýmsi meradlom toho, nakoľko sme sa vyrovnali s pozostatkami starej ontológie.

Keď si teda uvedomíme základný rozdiel medzi mechanistickou filozofiou a dialektickým materializmom, vidíme, že je tu rozdiel aj v ich racionalite. Racionalizmus mechanistickej filozofie predpokladá existenciu konečných entít, čím si kladú hranice, za ktorými je oblasť pre neho nepochopiteľná. Dialektickým protirečením sa tieto hranice rušia, čo znamená, že aj „konečné a nemenné“ entity sa stávajú pre rozum pochopiteľné. Takýmto spôsobom sa na základe dialektiky odstraňuje jednostrannosť a nedôslednosť starého racionalizmu. Možno povedať, že hoci si racionalizmus mechanistickej filozofie robil nárok na dôsledné postihnutie sveta, pre substančné hľadisko toto predsavzatie nebolo možné realizovať. Teda z hľadiska materialistickej dialektiky javí sa tento racionalizmus ako neracionálny. V tejto súvislosti treba mať na zreteli, že racionalnosť starého materializmu je dôsledkom substančno-atomistického východiska, čo znamená, že odstrániť sa môže len tým, ak sa zruší toto východisko. Preto ak vznikajú otázky, prípadne aj pochybnosti o princípe dialektického protirečenia ako o princípe, ktorým sa ruší substančné hľadisko, treba si uvedomiť, že tento princíp sa tu zavádza pred-

všetkým preto, lebo východisko z konečných a nemenných entít nestačí pre zachovanie racionality materialistickej filozofie, a možno povedať, že je aj paradoxné. Princíp dialektického protirečenia nebol zavedený do materialistickej filozofie náhodou, ani omylom, bol to nevyhnutný postup, ktorý má pre materializmus existenčný význam. Bez tohto princípu by materialistická filozofia nemohla pochopiť a vysvetliť tendencie súčasného ľudského snaženia a výsledky vedeckého myslenia. Mnohé vedecké poznatky by sa jej javili ako iracionálne a paradoxné. Preto celkom pochopiteľné, ak sa z hľadiska myslenia, ktoré spočíva na substančnom východisku a teda na mechanisticky chápanej kauzalite, javí dialektický princíp protirečenia ako paradoxný a iracionálny. Je to iný typ racionality, ktorý z hľadiska predošlej racionality je nepochopiteľný. Ináč povedané, to čo z hľadiska jedného typu racionality je pochopiteľné, z iného je nepochopiteľné, a naopak. Ak neprihliadneme na ontologické pozadie týchto dvoch typov racionality, spor sa dostane do roviny, kde sa môžu zameňovať hľadiská.

Podľa môjho názoru takúto povahu nadobúda aj spor, ktorý jestvuje medzi dialektickým princípom protirečenia a logickým princípom totožnosti. Logický princíp totožnosti dobre korešponduje s filozofickým atomistickým východiskom. Každá vec alebo jav, o ktorých vypovedáme, musia sa považovať za samy so sebou totožné. To isté platí, ak vypovedáme o jednotlivých vlastnostiach vecí. Nemôžeme tvrdiť, že vec je tá istá a zároveň nie je tá istá. Pretože z hľadiska princípu dialektického protirečenia takéto tvrdenie je nielen prípustné, ale aj nutné, zo stanoviska logického princípu totožnosti ho možno považovať za iracionálne a paradoxné. Ale problém, podľa môjho názoru je v tom, že tu ide o dve odlišné roviny. O rovinu ontologicko-filozofickú a logickú rovinu. Pochopiteľne, nechcem tvrdiť, že logický princíp nemá určité ontologické pozadie. Ide len o to, aby sa tu nestotožňoval logický princíp totožnosti s ontologickým princípom totožnosti, proti ktorému stojí dialektický princíp netotožnosti, teda princíp protirečenia.

Požiadavka, ktorá vyplýva z logického princípu totožnosti pre oblasť logiky, neznamená, že musí platiť aj pre ontologickú oblasť. Z dodržania princípu totožnosti v logike nemožno usudzovať, že také je aj objektívna skutočnosť. Napätie, ktoré sa vytvára okolo problému protirečenia a totožnosti, nie je predovšetkým napätím medzi dialektickým protirečením a logickým princípom totožnosti, ale je to najmä otázka filozofického pozadia tohto princípu. Často sme náchylní domnievať sa, že kritické pripomienky na adresu nejednoznačnosti jednotlivých formulácií, ktoré vyplývajú z dialektického princípu protirečenia, sa vedú len z pozície logiky, prípadne z logickej sémantiky, teda z pozícií zbavených filozofických východísk a predpokladov. Ale takéto domnienka je nezodôvodnená. Pri bližšom skúmaní problému zistíme, že idea jednoznačnosti, najmä však jej generalizovanie, má svoje filozofické pozadie, ktorým je idea atomizmu, teda idea konečných entít. V tejto súvislosti je ľahostajné, či sa atomizuje objektívna realita, empirický svet, jeho vlastnosti, fakty alebo jazyk. Podstatné je to, že požiadavka univerzálnej jednoznačnosti je bez atomizácie nemysliteľná. Len na predpoklade atomizovaného a jednoznačne usporiadaného sveta mohla vzniknúť idea ideálnej vedy, v ktorej by boli jednoznačne vymedzené pojmy a na základe spoľahlivej metódy sa jednoznačne dali riešiť problémy. Takýto ideál jednoznačnosti je nepochybne veľmi

lákavý a keď ho posudzujeme z hľadiska súčasných logických prostriedkov, aj pochopiteľný. Keď si však všimneme východiská tohto ideálu, zistíme, že je stavaný na predpokladoch, ktoré jednoznačne určiť je aspoň také ťažké, ako určiť predpoklady materialistickej dialektiky.

Ak sa niekedy dialektický princíp protirečenia považuje za iracionálnu snahu postihnúť a vyjadriť procesy, zabúda sa, že argumentom jednoznačnosti, ktorý sa v tomto prípade používa, možno dokazovať aj iracionálnosť predpokladov, o ktoré sa tento argument sám opiera. Hľadisko atomizácie, ktoré je pre ideu jednoznačnosti základným hľadiskom, obsahuje v sebe aspoň toľko nejednoznačnosti ako dialektického protirečenia. Teda dialektický princíp protirečenia sa nám môže javiť ako iracionálny len z hľadiska, ktoré považujeme za jediné racionálne hľadisko. V tejto súvislosti treba pripomenúť, že tu nejde v nijakom prípade o ignorovanie alebo o zaznávajúce dôležitosť maximálne jednoznačného vyjadrovania sa a formulovania problémov vo všetkých oblastiach myšlienkového činnosti človeka. Ide tu len o to, že ak považujeme dialektický princíp protirečenia za iracionálny a paradoxný len preto, že sa tu nespĺňa ideálna požiadavka súčasnej logistiky, znamená to už prekročenie jej hraníc a prechod do oblasti filozofie. Ak požiadavky, ktoré v určitej oblasti myšlienkového činnosti sú úplne opodstatnené, sa absolutizujú, stavajú sa chciac nechciac filozofickou teóriou.

Keď sa na problém dívame z tohto hľadiska, potom otázka racionálnosti alebo neracionálnosti dialektiky sa musí riešiť predovšetkým na filozofickej rovine. Ak by totiž logický princíp totožnosti mal byť dôkazom totožnosti samých vecí a javov, potom v tomto prípade by už nevystupoval ako logický princíp, ale ako filozofický princíp. Problém by sa takto dostal do inej roviny, do roviny ontologickej, kde dokazovať totožnosť je prinajmenej také obťažné ako protirečenie. Možno takto povedať, že otázka racionálnosti materialistickej dialektiky je otázkou opodstatnenosti dialektického chápania skutočnosti. Otázkou pohľadu, ktorý sa svojou racionálnosťou líši od racionality nedialektického chápania sveta.

РАЦИОНАЛЬНОСТЬ В ДИАЛЕКТИКЕ

Михал С у х и

В статье дается разбор двух типов рациональности: рациональности додиалектического и рациональности диалектического материализма. Автор прежде всего обращает внимание на онтологическую обусловленность этих двух типов рациональности. Додиалектический тип рациональности исходил из субстанциально-атомистической точки и из механистического детерминизма. Этот тип рациональности с виду давал возможность для полного, окончательного объяснения процессов, но именно субстанциальная исходная точка зрения была областью, не доступной для познания. Непоследовательность рациональности старого материализма устраняется в диалектическом материализме. Благодаря диалектизации материализма устраняется субстанциальная точка зрения, а тем самым и область, которая не входила в сферу нашего познания. Рациональность материалистической диалектики превосходит рациональность механистической философии.

Michal Suchý

The paper considers two types of rationality. It the rationality of pre-dialectical materialism and that of dialectical materialism. The author focuses first of all on the ontological background of the two types of rationality. The pre-dialectical type of rationality rested upon a substantive-atomistic starting point and upon mechanistic determinism. This type of rationality made, seemingly, for a complete explanation of processes. But it was precisely the substantive starting point that created a region not accessible to knowledge. The inconsistency of the rationality of old materialism is removed in dialectical materialism. Transforming materialism into dialectical one the substantive viewpoint is abolished and thereby also the region excluded from the sphere of our knowledge. The rationality of dialectical materialism has surmounted the rationality of mechanistic philosophy.